

ZEMAŞERİ ARAŞTIRMALARI: BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ

Esra GÖZELER

Yrd. Doç. Dr., Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi
egozeler@divinity.ankara.edu.tr

Öz

Bu makale Türkiye’de ve Batı’da Zemahşerî ve eserlerine ilişkin çalışmalar üzerine yapılmış bir araştırmadır. Makalede ilgili çalışmalar yayın tarihlerine göre kronolojik olarak kitap, makale, tez ve tercüme tasnifiyle ele alınmıştır. Zemahşerî, her ne kadar Kelâmcılığıyla ön planda yer alsada ona ilişkin Türkiye’de yapılan araştırmaların Tefsir alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Tefsir alanında yüksek lisans ve doktora tezleri içerisinde en fazla araştırma yapılan müfessirlerden biri Zemahşerî’dir. Eserleri tezlerin temel kaynakları olmakla birlikte doğrudan araştırma konusu da olmuştur. Batı’da ise Zemahşerî üzerine yapılan ilk araştırmaların (XVIII-XIX. yüzyıllar) iki eksenine vardır: Eserlerinin neşri ve eserleri üzerine dil araştırmaları. Zemahşerî’nin tefsiri ise daha çok çağdaş dönem (XX-XXI. yüzyıllar) batılı çalışmaların ilgisinde olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî; el-Keşşâf; Tefsir; Kelam; İslam Bilimleri.

AL-ZAMAKHSHARI STUDIES: A SURVEY ON THE LITERATURE

Abstract

This article charts studies on al-Zamakhsharî and his writings in Turkey and the West. It analyzes these studies by classifying under the categories of book, article, graduate studies (dissertations), and translations/edition. And it considers them chronologically according to their date of publication. In Turkey, the main field of research of al-Zamakhsharî studies is the discipline of Qur’anic exegesis, though he was considered more a theologian. On the other hand, among the dissertations in the field of tafsîr, the percentage of the al-Zamakhsharî researches is remarkably much more than the other prominent exegetes. His works both are the main sources and the subject of these studies. As for the West, in the XVIII-XIX. centuries, al-Zamakhsharî and his works are the core of philological/linguistics researches. However he has been the subject of the recent studies (XX-XXI. centuries) as an exegete.

Keywords: Al-Zamakhsharî; al-Kashshâf; Tafsîr; Kalâm; Islamic Studies.

1. Giriş

Müfessirler ve tefsirleri üzerine yapılan araştırmalar, Tefsir disiplininin araştırma alanlarından ‘Tefsir tarihi’ ve ‘literatür’ çalışmalarını çeşitlendirmektedir. Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar gerçekleşen tefsir faaliyetleri dönemsel veya müfessir özelinde araştırmaların konusu olmuştur. Böylece Kur’an’ın nüzulünden başlayarak tefsir örnekleri, yöntemleri ve kaynakları bakımından karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilmiştir. Bu makalede Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. ‘Umer ez-Zemahşerî’ye (ö.538/1144) ilişkin araştırmaların eksenini tespit edilmeye çalışılacaktır. Konuyla ilgili araştırmaların daha çok hangi alanda yoğunlaştığının belirlenmesi hedeflenmektedir. Araştırmada karşılaştırma yapılacak alanlar, temel İslam bilimleridir. Bu disiplinlerin ortak kaynaklarından Zemahşerî daha çok hangi disiplinin konusu olarak ele alınmıştır? Zemahşerî ve eserleri Tefsir konusu olarak incelendiğinde araştırmalar hangi başlıklar üzerine odaklanır? Benzer şekilde Kelam, Arap Dili ve Belagatı, Hadis, İslam Hukuku ve Tasavvuf alanlarında Zemahşerî araştırmalarının yoğunluğu nasıldır? Bu temel sorular çerçevesinde makale, Zemahşerî üzerine yapılan araştırmaların serencamını sunmayı amaçlamaktadır. Zemahşerî araştırmaları özelinde ülkemizdeki lisansüstü araştırmaların tarihi sürecine ilişkin tartışmalara eleştirel bir katkı sunabilmek bu makalenin hedefleri arasındadır. Makalenin diğer inceleme konusu Batı’da Zemahşerî araştırmalarının çeşitliliği üzerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda makale Türkiye’de yapılan çalışmalarla batılı çalışmalar arasında bir karşılaştırma sunmayı hedeflemektedir.

Bu amaçlar çerçevesinde makale Zemahşerî araştırmaları özelinde Tefsir disiplininin alanını da ele almaktadır. Genelde İslam kültür tarihinde, özelde Tefsir tarihinde Zemahşerî ve eseri *el-Keşşâf* bir aşama/tabaka teşkil etmektedir. Bir mezhebin görüşlerini yansıtmayı yansıtmadığı tartışmalarının ötesinde Zemahşerî, bir ‘dil otoritesi’ olarak Türkiye’de ve Batı’da araştırmaların ilgisini oluşturmaktadır.

Bu makale için İslam Araştırmaları Merkezi’nin (İSAM) kütüphane kataloğu¹, ilahiyat fakülteleri tezler² ve ilahiyat makaleler³ veritabanlarına müracaat edilmiştir. Ayrıca çeşitli kütüphanelerin katalogları ve elektronik kaynaklar taranmıştır. Kütüphane katalogları şunlardır: Ankara Üniversitesi (E-Kaynaklar)⁴, Harvard University Library Catalog⁵, Pontificio Istituto di Studi Arabi e d’Islamistica (PISAI) Library Catalog⁶, Oxford University

1 <<http://ktp.isam.org.tr/>> (erişim: 07 Eylül 2015).

2 <<http://ktp.isam.org.tr/?url=tezilh/findrecords.php>> (erişim: 07 Eylül 2015).

3 <<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>> (erişim: 07 Eylül 2015).

4 <http://kutuphane.ankara.edu.tr/?page_id=93> (erişim: 09 Eylül 2015).

5 <<http://hollisclassic.harvard.edu/>> (erişim: 09 Eylül 2015).

6 <<http://www.pisai.it/biblioteca/la-biblioteca/>> (erişim: 09 Eylül 2015).

Library, SOAS (School of Oriental and African Studies) Library⁷ ve Staatsbibliothek zu Berlin.⁸ İncelenen elektronik kaynaklar şunlardır: The Database of Arabic Literature in Western Research (DAL),⁹ Ebrary Academic Complete e-kitap veritabanı,¹⁰ JSTOR Art & Science I –II-III Collections,¹¹ EBSCOhost,¹² ProQuest Dissertations and Theses Global.¹³ Ayrıca Batı’da yapılan çalışmalar için Andrew Lane’ın *A Traditional Mu’tazilite Qur’ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*¹⁴ çalışması incelenmiştir.

2. Zemahşerî Araştırmaları

Zemahşerî araştırmalarının tarihini, *el-Keşşâf* üzerine yapılan şerh ve hâşiyelerle başlatmak mümkündür. Bu çalışmaların tarihi, hicrî sekizinci yüzyıla kadar uzatılabilir. *El-Keşşâf* şerhleri arasında et-Tîbî (ö.743/1342), el-Kazvîni (ö.745/1345), el-Yemenî (ö.750/1349), Takî’d-Dîn es-Subkî (ö.756/1355), et-Teftâzânî (ö.792/1390), es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî (ö.816/1413), el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1414) ve Osmanlı âlimi Kınalızade (ö.979/1572) öne çıkmaktadır.¹⁵ Bu şerhlere *el-Keşşâf*’ın kendinden sonraki nesillere birer aktarımı olan en-Nesefî (ö.537/1142) ve el-Beydâvî (ö.685/1286) tefsirlerini de eklemek mümkündür. Bu açıdan Zemahşerî araştırmalarının tarihi hicrî altıncı yüzyıla da başlatılabilir. Dolayısıyla Zemahşerî üzerine yapılmış ve yapılacak bir çalışmanın bu gelenek içerisinde yerini bulacağını söylemek de mümkün olacaktır. “The Gloss as Intellectual History: The *Hâshiyahs* on *al-Kashshâf*” başlıklı makalesinde Walid A. Saleh İslam geleneği içerisinde bu ilginin nedenini, *el-Keşşâf*’ın medreselerde Tefsir öğretiminde okutulan temel ders kitabı ve Tefsir alanında en çok şerh edilen metinlerden biri olması konularını çerçevesinde tartışmaktadır. Walid A. Saleh, Tefsir tarihi içerisinde ‘orta dönemin’ araştırılmasının önemine dikkat çekerek tarihsel ve yönlemsel bir teklif sunmaktadır.¹⁶ Bu yönlemsel çerçeve de Tefsir araştırmalarının eksenine bir katkı sunabilir.

⁷ <<http://www.soas.ac.uk/library/>> (erişim: 14 Eylül 2015).

⁸ <<http://staatsbibliothek-berlin.de/>> (erişim: 14 Eylül 2015).

⁹ <<http://www.oxlit.co.uk/>> (erişim: 14 Eylül 2015).

¹⁰ <<http://site.ebrary.com/lib/ankarauniv/home.action>> (erişim: 17 Eylül 2015).

¹¹ <<http://www.jstor.org/>> (erişim: 17 Eylül 2015).

¹² <http://kutuphane.ankara.edu.tr/?page_id=792> (erişim: 17 Eylül 2015).

¹³ <<http://search.proquest.com/pqdtglobal/index?accountid=8319>> (erişim: 17 Eylül 2015).

¹⁴ Andrew Lane, *A Traditional Mu’tazilite Qur’ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*, (Leiden: Brill, 2006).

¹⁵ Walid A. Saleh, “The Gloss as Intellectual History: The *Hâshiyahs* on *al-Kashshâf*”, *Oriens* 41/3-4 (2013): 219-220; Mesut Kaya, “El-Keşşâf’ta Gizli İ’tizâl: ez-Zemahşerî’nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku’l-Kur’an Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56/1 (2015): 110-111, 113.

¹⁶ Walid A. Saleh, “The Gloss as Intellectual History: The *Hâshiyahs* on *al-Kashshâf*”, *Oriens*, 41/3-4 (2013): 218.

2.1. Türkiye’de Yapılan Araştırmalar

Bu bölümde Zemahşerî ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar literatürdeki gelişimi takip edebilmek amacıyla kronolojik olarak sunulmaktadır. Öncelikle Türkiye’de yapılan çalışmalar kitap, makale [tebliğ ve ansiklopedi maddeleri], tez ve tercüme tasnifiyle verilmektedir.

Kitaplar

1. Yüce, Nuri, *Mukaddimetü’l-edeb : Hoârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuher Nüshası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988.
2. Özek, Ali, *Ez-Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.¹⁷
3. Polat, Fethi Ahmet, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu’tezili Zemahşerî’ye Eş’ari İbnül’l-Müneyyir’in Eleştirileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
4. Bilgin, Abdulcelil, *Kur’ân’daki Deyimler ve Zemahşerî’nin Keşşaf’ı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.¹⁸
5. Arpa, Enver, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
6. Yücel, Hasan, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta’lika Kültürü (Mu’idzade Muhammed b. Abdul-Aziz el-Mer’aşî’nin (983/1575) Naklu’s-Sifar’ı: Ta’lika ala Mevadi’l-Hilaf beynez’z-Zemahşerî ve’l-Beydavî Adlı Eseri)*, Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2012.¹⁹
7. Kaya, Mehmet, *İrab Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü –Zemahşerî Örneği*, Çorum: Bir Medya, 2014.²⁰
8. Kaya, Mesut, *Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında el-Keşşaf’ın Tefsire Etkileri: Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*, Ankara: İlâhiyât, 2015.

Makaleler [ve Tebliğ & Ansiklopedi Maddeleri]

1. Cerrahoğlu, İsmail, “Zemahşerî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983): 68-95.
2. Yüce, Nuri, “Zemahşerî”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII (1985): 509-514.
3. Gümüüş, Sadreddin, “Cürçânî ve Hâşiye ale’l-Keşşâf: Keşşâf Tefsiri Üzerine Haşiyesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6 (1987-1988): 177-190.
4. Yüce, Nuri, “Aksa’l-Ereb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 289-290.

¹⁷ Bu çalışma aynı başlıkla doktora tezi olarak hazırlanmıştır (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1973).

¹⁸ Bu çalışma aynı başlıkla doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Ankara Üniversitesi, 2007).

¹⁹ Bu çalışma aynı başlıkla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Ankara Üniversitesi, 2012).

²⁰ Bu çalışma aynı başlıkla doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Atatürk Üniversitesi, 2014).

5. Kılıç, Hulusi, "Esâsü'l-Belâga", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, 357.
6. Başaran, Selman, "el-Fâik fi Garîbi'l-Hadîs," *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, 102.
7. Tülücü, Süleyman, "Zemahşerî'nin "Mukaddimetü'l-Edeb"i Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7 (1997): 101-104.
8. Pakiç, Ömer, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Ayetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kadi Abdülcebâr ve Zemahşerî Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2001/2): 55-79.
9. Özek, Ali, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 329-330.
10. Çağmar, M. Edip, "ez-Zemahşerî ve el-Makâmât Adlı Eseri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/1 (2002): 77-98.
11. Öztürk, Mustafa, "Mutezile ve Tefsir", *Marife*, 3/3 (2003): 87-103.
12. Benli, Mehmet Sami, "el-Mufassal", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, 368-369.
13. Yüce, Nuri, "Mukaddimetü'l-Edeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 120-121.
14. Kiraz, Celil, "Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'inde Allah'ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsil, Mecâz ve İstiâre Algulamaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2008): 519-568.
15. Sönmez, Selami, "Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Didaktik Değeri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15/40 (2009): 147-169.
16. Sönmez, Mustafa, "Zemahşerî'nin "Keşşâf"ında Cennetle İlgili İfadelerin Tahlîli", *EKEV Akademi Dergisi*, 13/38 (2009): 137-158.
17. Polat, Fethi Ahmet, "Nuğbe/Nağbetü'r-Raşşâf min Hutbeti'l-Keşşâf", *Marife*, 10/1 (2010): 211-215.
18. Erdim, Enes, "Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'inde Bedi' Sanatlarının Kullanılışı", *Hikmet Yurdu*, 4/8 (2011): 71-82.
19. Erdim, Enes, "Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'inde Beyân İlminin Yeri", *Hikmet Yurdu*, 4/8 (2011): 83-96.
20. İlmamedov, Rahman, "Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'inde Kur'an'la İlgili Terimler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2 (2011): 191-208.
21. Erdim, Enes, "Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'inde Meanî İlminin Yeri", *Dinî Araştırmalar*, 14/38 (2011): 75-94.
22. Yaşar, Hüseyin, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, (2013), 1, 3-14.
23. Bayer, İsmail, "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: Ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2013): 211-226.

24. Dağ, Mehmet, "Zemaşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddîn Bâbertî Örneği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2013): 67-91.
25. Öztürk, Mustafa, "Tefsirde Mutezile Ekolü", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. M.A. Koç, İ. Albayrak, Ankara: Otto Yayınları, 2013, I, 95-132.
26. Öztürk, Mustafa – Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemaşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, 235-238.
27. İlmammedov, Rahman, "Zemaşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi", *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Bildiriler*, (2014), 3, 549-556.
28. Kılıç, Mustafa, "Zemaşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (2015): 149-184.
29. Kaya, Mesut, "El-Keşşâf'ta Gizli İ'tizâl: ez-Zemaşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56/1 (2015): 107-135.
30. Kaya, Mesut, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı – Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemaşerî Şerhi Örneği-", *Marife* 15/1 (2015): 79-101.

Tezler²¹

1. Tunç, Cihad, "Zemaşerî ve Kelamının Ana Meseleleri", doçentlik tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1976 (Akaid-Kelam).
2. Ören, Halis, "Keşşaf ve Nesefî Tefsirlerinde Hz. Musa İle İlgili İsrailiyyat", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988 (Tefsir).
3. Malkoç, Mehmet Selman, "*Nuğbetu'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf*ın Tahkiki", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990 (Tefsir).
4. Ak, Mustafa Sabri, "Kâdı Abdü'l-Cebbar ve Mu'tezile Tefsirindeki Yeri", yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992 (Tefsir).
5. Bilgin, Mustafa, "Tefsirde Mu'tezile Ekolü", doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992 (Tefsir).
6. Atsız, Burhan, "Mu'tezile ve Tefsir Metodu", yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997 (Tefsir).
7. Alp, Musa, "Zemaşerî'nin *Keşşaf*ında Mu'tezili Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar", yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998 (Tefsir).
8. Kaya, Murat, "Zemaşerî'de Tasavvufî Kavramlar (*Makamat Örneği*)", yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 (Tasavvuf).

²¹ Tamamlanan yüksek lisans ve doktora tezleri sunulmuştur.

9. Altın, Mehmet, "Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili (*Keşşaf* ve *Medarik* Örneği)", yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008 (Tefsir).
10. Erdim, Enes, "Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010 (Tefsir).
11. Akman, Şule, "*Keşşaf*'ta Mütevatir Olmayan Kıraatlar ve Tefsir İlişkisi", yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010 (Tefsir).
12. Özkızıl, Bekir, "Zemahşerî'nin *Keşşâf* Tefsiri'nde Peygamber Tefsîri Uygulamaları", yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012 (Tefsir).
13. Kaplan, M. Ragıp, "Zemahşeri'nin *el-Minhac fi Usulî'd-Din* Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri", yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012 (Kelam).
14. Özel, Recep Orhan, "*Keşşaf* Tefsirinin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi", doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012 (Tefsir).
15. Bilik, Abdurrahim, "Zemahşerî'nin *Ruusu'l-Mesail* İsimli Eserinde İlm-i Hilaf (Kitabu'n-Nikah Örneği)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (İslam Hukuku).
16. Çınar, Aziz, "Cârullah ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* İsimli Tefsirinde Ehl-i Kitap", yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (Tefsir).
17. Çelik, Hasan, "Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: *Medarik* – *Keşşaf* Örneği", yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (Tefsir).
18. Bayer, İsmail, "*Keşşâf* Tefsirinde Belagat Uygulamaları", doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (Tefsir).
19. Özel, Harun, "Zemahşeri ve Nahiv İlmindeki Yeri", yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014 (Arap Dili ve Belagatı).
20. Başkan, Mustafa, "*Keşşâf*'ta Fıkhü'l-Luga Uygulamaları", yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014 (Tefsir).
21. Kılıç, Mustafa, "Zemahşeri'nin *el-Keşşaf*'ında Kıraat Olgusu", doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014 (Tefsir).
22. Gedik, Şerif, "*Keşşâf* Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk", yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014 (Tefsir).
23. Siler, Aziz, "İbn Kuteybe'nin *Garibi'l-Hadis* ve ez-Zemahşeri'nin *el-Faik fi Garibi'l-Hadis* Eserlerinin Sözlükçülük Açısından Değerlendirilmesi", yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015 (Arap Dili ve Belagatı).

24. Yazıcı, Elif, "Mu'tezilî Müfessir Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Kur'an ve Yorum Anlayışı", yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2013.
25. Çiçek, Hacı, "Zemaşeri ve *Atwaqu'z-Zeheb fi'l-Mewa'iz we'l-Hutab Adlı Eseri*", doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (Tefsir).

Tercümeler

1. İbrahim, Lutpi, "Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemaşerî ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar", çev. Selahattin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1987): 303-312.
2. İbrahim, Lutpi, "Ez-Zemaşerî ve el-Beydâvî'ye Göre İlâhî Adâlet Kavramı", çev. Emrullah Yüksel, Ömer Aydın, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001):197-208.
3. Syamsuddin, Sahiron, "Âl-i İmrân Suresi'nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşabihât'a İlişkin Taberî ve Zemaşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", çev. Zülfikar Durmuş, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/3 (2002): 265-281.
4. Syamsuddin, Sahiron, "Muhkem ve Müteşabih: Kur'an'ı Kerim'in 3. Sure 7. Ayeti Hakkında Taberî ve Zemaşerî'nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma", çev. Yavuz Fırat, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 5/12 (2007/1): 201-219.

2.2. Batılı Araştırmalar

Bu bölümde Zemaşerî ve eserleri üzerine XVIII-XXI. yüzyıllar arasında yapılan batılı çalışmalar, Türkçe araştırmalar gibi literatürdeki gelişimi takip edebilmek amacıyla kronolojik olarak yer almaktadır. İlgili çalışmalar kitap, makale, tez, edisyon ve tercüme tasnifiyle sunulmaktadır.

Kitaplar

1. Benzing, Johannes, *Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der Muqaddimat al-Adab von Zamaxsari*, Wiesbaden: F. Steiner, 1968.
2. Tartar, Georges, *La Naissance de Jésus dans le Coran: Commentaires des Exégètes Sunnistes Baydâwî, Râzî, Tabarî, Zamakcharî*, Combs la Ville: Centre Evangélique de témoignage et de dialogue Islamo-chrétien, 1992.
3. Lane, Andrew, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*, Leiden: Brill, 2006.²²
4. Rizzi, Massimo, *Le Prime Traduzioni del Corano in Italia: Contesto Storico e Attitudine de [sic] Traduttori. Ludovico Marracci (1612-1700) e*

²² Bu çalışma "Al-Zamakhsharî (d. 538/1144) and his Qur'ân Commentary *al-Kashshûf*: A Late Mu'tazilite Scholar at Work" başlığıyla doktora tezi olarak hazırlanmıştır (University of Toronto, 2003).

la Lettura Critica del Commentario Coranico di al-Zamahsarî (1075-1144), Torino: L'Harmattan Italia, 2007.²³

5. Kouloughli, Djamel, *Le Résumé de la Grammaire Arabe par Zamakšarî: Texte, Traduction et Commentaires*, Lyon: ENS Édition, 2007.
6. Rizzi, Massimo, *Reading Marracci and the Kassâf Critically*, Roma: PISAI, 2009.

Makaleler [ve Ansiklopedi Maddeleri]

1. Poppe, Nikolaus, "Eine viersprachige Zamaxsarî- Handschrift", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (ZDMG)*, 301 (1951): 301-332.
2. Kilito, A., "L'écriture Arabe Classique D'après les Seances de Zamahšarî" *Cahiers d 'Etudes Arabes et Islamiques*, 4 (1977): 3-19.²⁴
3. Diyâb, Wahîb, "Asâs al-Balâghah is the Most Important Contribution to Arabic by al-Zamakhshari", *MArab*, 3/3 (1979): 62-64; *MArab*, 3/8 (1979): 27-29.²⁵
4. Ibrahim, Lutpi, "az-Zamakhsharî: His Life and Works", *Islamic Studies*, 19 (1980): 95-110.
5. Ibrahim, Lutpi, "The Relation of Reason and Revelation in the Theology of al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Islamic Culture*, 54 (1980): 63-74.
6. Ibrahim, Lutpi, "The Concept of Divine Justice according to al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Hamdard Islamicus*, 3 (1980): 3-17.
7. Ibrahim, Lutpi, "The Concept of Ihbat and Takfir according to al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Die Welt des Orients*, 11 (1980): 117-121.
8. Ibrahim, Lutpi, "The Questions of the Superiority of Angels and Prophets between az-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Arabica* 28, (1981): 65-75.
9. Ibrahim, Lutpi, "The Place of Intercession in the Theology of al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Bulletin o f Christian Institutes of Islamic Studies*, 4 (1981): 27-35.
10. Ibrahim, Lutpi, "A Comparative Study of the Views of al-Zamakhsharî and al-Baydâwî about the Position of the Grave Sinner", *Islamic Studies*, 21/1 (1982): 55-74.
11. Ibrahim, Lutpi, "Discussions about the Attributes of God between al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Hamdard Islamicus*, 5 (1982): 3-23.
12. Ibrahim, Lutpi, "The Problem o f the Vision of God in the Theology of al-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Die Welt des Orients*, 13 (1982): 107-113.

²³ Bu çalışma "Marracci Rilegge al-Zamahsarî: Le Citazioni del *Tafsîr al-Kassâf* All'interno della Traduzione Coranica Alcorani Textus Universus" başlığıyla lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Roma: Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica, 2006).

²⁴ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary*, s.241.

²⁵ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary*, s.241.

13. Aigus, Dionisus A., "Some Bio-Bibliographical Notes on Abu'l-Qasim Mahmud ibn 'Umar al-Zamakhsharī", *Al-Arabiyya*, 15 (1982): 108-130.²⁶
14. Yüce Nuri, – Johannes Benzing, "Chwaresmische Worter und Satze aus einer choresmtürkischen Handschrift der Muqaddimat al-Adab", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (ZDMG)*, 135 (1985): 92-103.²⁷
15. Rippin, Andrew, "al-Zamakhsharī", *The Encyclopedia of Religion*, London: N.Y. and Collier-Macmillan, 1986, XVI, 554-555.
16. Madelung, Wilferd, "The Theology of al-Zamakhsharī", *Actas del X II Congreso de la U.E.A.I.* (Malaga, 1984), Union Européenne d'Arabistes et d'Islamisants (Madrid, 1986): 485-495.
17. Bencheikh, Omar, "Lexique grammatical de Zamahsari" *Materiaux Arabes et Sudarabiques*, 1 (1987): 137-65, 217, 219.²⁸
18. Vadet, J.C., "Les Grands Thèmes de l'Adab dans le *Rabī' al-Abrār* d'al-Zamakhsharī", *Revue des Etudes Islamiques*, 58 (1990-1): 189-205.²⁹
19. Syamsuddin, Sahiron, "Muhkam and Mutashābih: An Analytical Study of al-Ṭabarī's and al-Zamakhsharī's Interpretations of Q.3:7", *Journal of Qur'anic Studies*, 1/1 (1999): 63-79.
20. Zubir, Badri Najib, "Departure from Communicative Norms in the Qur'an: Insights from al-Jurjānī and al-Zamakhsharī", *Journal of Qur'anic Studies*, 1/1 (2000): 69-81.
21. Versteegh, C.H.M., "Al-Zamakhsharī", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition, 2002), XI, 432-434.
22. Madelung, Wilferd, "Al-Zamakhsharī", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition, 2004), XII *Suppl.*, 840-841.
23. Mourad, Suleiman A., "The Survival of the Mu'tazila Tradition of Qur'anic Exegesis in Shī'ī and Sunnī Tafasīr", *Journal of Qur'anic Studies*, 12 (2010): 83-108.
24. Lane, Andrew, "You Can't Tell a Book by its Author: A Study of Mu'tazilite Theology in al-Zamakhsharī's (d. 538/1144) *Kashshāf*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 75/01 (2012): 47-86.³⁰
25. Ahmed Asad Q. – Margaret Larkin, "The Hāshiya and Islamic Intellectual History", *Oriens* 41/3-4 (2013): 213-216.
26. Saleh, Walid A., "The Gloss as Intellectual History: The *Hāshiyahs* on *al-Kashshāf*", *Oriens* 41/3-4 (2013): 217-259.

²⁶ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ān Commentary*, s.237.

²⁷ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ān Commentary*, s.242.

²⁸ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ān Commentary*, s.241.

²⁹ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ān Commentary*, s.242.

³⁰ Yazarın *Al-Zamakhsharī (d. 538/1144) and his Qur'ān Commentary al-Kashshāf: A Late Mu'tazilite Scholar at Work* başlıklı doktora tezinden (University of Toronto, 2003) ürettiği makalesidir.

27. Saleh, Walid A., "The *Hāshiyā* of Ibn al-Munayyir (d. 683/1284) on *al-Kashshāf* of al-Zamakhsharī", *Books and Written Culture of the Islamic World Studies Presented to Claude Gilliot on the Occasion of His 75th Birthday*, ed. Andrew Rippin, Roberto Tottoli, Boston - Leiden: Brill, 2015, 86-90.

Tezler

1. Weil, Gotthold, "Die Behandlung des Hamza-Alif in Arabischen besonders nach der Lehre von al-Zamakhsharī und Ibn al-Anbārī", doktora tezi, Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1905.
2. Al-Hassani, Bahija Baqir, "A Biography of al-Zamakhshari with a Critical Edition of Part of Rabī' al-Abrār", doktora tezi, University of Cambridge, 1965.
3. Ibrahim, Lutpi, "The Theological Questions at Issue between az-Zamakhsharī and al-Baydāwī with Special reference to *al-Kashshāf* and *Anwār al-Tanzīl*", doktora tezi, Edinburgh University, 1977.³¹
4. Muhammed, Abdulhalīm b., "A Critical Edition of *Ru'ūs al-Masā'il* by al-Zamakhshari (d.538H/1144)", doktora tezi, University of St. Andrews, 1977.
5. Schub, Michael B., "Linguistic Topics in Zamakhsharī's Commentary on the Qur'ān", doktora tezi, University of California, Berkeley, 1977.
6. Yüksel, Azmi, "Al-Zamakhsharī's Life and a Critical Edition of His *Dīwān*", doktora tezi, Durham University, 1979.
7. Ellul, Joseph Paul, "Qur'ānic Uses of the Root Kh-l-f According to al-Zamakhsharī, al-Razī, and al-Baidawī", lisans tezi, PISAİ, 1986.
8. Zubir, B. N., "Balāgha as an Instrument of Qur'ān Interpretation: A Study of *al-Kashshāf*", doktora tezi, London University, 1999.
9. Ullah, Kifayat, "Al-Kashshāf: Al-Zamakhsharī's (d. 538/1144) Mu'tazilite Exegesis of the Qur'ān", doktora tezi, Georgetown University, 2013.

Edisyon ve Tercüme

1. *Anthologia sententiarum Arabicarum*, ed. Hendricus Albertus Schultens, Leiden, 1772.
2. *Samachschari's Goldene Halsbänder (Atwāq al-Dhahab)*, haz. Heinrich Leberecht Fleischer, Leipzig: Carl Heinrich Reclam, 1835.
3. *Samachschari's Goldene Halsbänder*, haz. Joseph von Hammer-Purgstall, Wien: Gedruckt bey A. Strauss's sel. Witwe, 1835.
4. *Samachscharis Goldne Halsbänder*, çev. Gustav Weil, Stuttgart, 1836.
5. *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum*, haz. J. G. Wetzstein, Lipsiae: I.A. Barth, 1850.

³¹ Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ān Commentary*, s.238.

6. *Kitâbu'l-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh*, ed. T. W. J. Juynboll, Leiden, 1856.
7. *Al-Mufassal, opus de re grammatica Arabicum*, ed. Jens Peter Broch Christianiae: 1859.
8. *Kitâb Atwâq al-Dhahab fî al-Mawâ'iz wa-al-Khutab=Les colliers d'or: Allocutions Morales*, çev. C. Barbier de Meynard, Paris: Imprimerie Nationale, 1876.
9. *Beiträge zur Erklärung des Mufassal*, haz. Ernst Trumpp, Münih, 1878.
10. *Die Maqâmen des Zamakhşarî*, çev. Oskar Rescher, Greifswald: E. Panzig, 1913.
11. *Kitâb al-Mufassal: Extraits Choisis*, haz. Henri Pérès, Alger: Impr. Officielle, 1947.
12. "Al-Kasshâf `an Haqâ'iq al-tan'zîl: Théorie Mu` tazilite à Propos des Kabâ'ir", çev. Maurice Borrmans, *Etudes Arabes – Dossiers*, 67-68 (1984-1985): 97-101.
13. "Al-Kasshâf `an Haqâ'iq al-Tanzîl: La Foi et les Oeuvres", çev. Maurice Borrmans, *Etudes Arabes – Dossiers*, 67-68 (1984-1985): 102-103.
14. *A Mu` tazilite Creed of az-Zamahsharî (d.538/1144): el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, ed. ve terc. Sabine Schmidtke, Wiesbaden: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, 1997.

Sonuç ve Değerlendirme

İlahiyat araştırmaları içerisinde ilk Zemahşerî çalışması Ali Özek tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde, 1973 yılında bir doktora tezi (*Ez-Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*) olarak hazırlanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zemahşerî hakkında yayınlanan kitapların sayısı sekizdir. Bunlardan dört tanesi, iki doktora ve iki yüksek lisans tezinin yayınlanması şeklindedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zemahşerî ve eserleri hakkında yapılan ilahiyat tezlerinin sayısı yirmi ikidir. Bu tezlerden en kadim olanları yukarıda zikrettiğimiz 1973 tarihli Ali Özek'in doktora tezi ve 1976 yılında Cihad Tunç tarafından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Akaid-Kelam alanında hazırlanan *Zemahşerî ve Kelamının Ana Meseleleri* başlıklı bir doçentlik tezidir. Tefsir alanında on yüksek lisans tezi, altı doktora tezi yapılmıştır. Konuların genel olarak dağılımı şu şekildedir: İsrailiyyat, filoloji, müfessirler arası karşılaştırma (en-Nesefî, İbn 'Atiyye), kıraatler, Peygamber tefsiri uygulamaları, 'ulûmu'l-Kur'ân, Ehl-i Kitap ve ayet ve sureler arasındaki münasebet. Bununla birlikte Tefsir tarihinde Mu'tezile tefsirini ele alan yüksek lisans ve doktora tezleri içerisinde Zemahşerî temel araştırma konuları arasında olmuştur.

Diğer İslam bilimlerindeki dağılım şu şekildedir: Kelam alanında *el-Minhâc* konulu bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tasavvufta bir yüksek lisans

tezi yapılmış ve konusu *el-Makâmât*'tır. İslam Hukuku alanında yapılan bir yüksek lisans tezi, *Ruusu'l-Mesâ'il* üzerinedir. Arap Dili ve Belagatı alanında iki yüksek lisans tezi yapılmıştır. Tezlerden biri Zemahşerî ve nahiv ilmi üzerine odaklanmaktadır. Diğeri de *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis* eserini inceler. Bununla birlikte devam eden tezler içerisinde "Zemahşeri ve Hadis" üzerine Hadis alanında bir doktora çalışması yapılmaktadır.

Tefsir tarihi tezleri içerisinde müfessirler ve tefsirleri hakkında yapılan tezleri incelediğinde şöyle bir sonuçla karşılaşmaktadır: Müfessirler içerisinde en fazla çalışma er-Râzî (ö.606/1210) ve tefsiri üzerine yapılmıştır. Er-Râzî'yi sırayla Zemahşerî, Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942), el-Mâtûrîdî (ö.333/944), et-Taberî (ö.310/923), el-Âlûsî (ö.1270/1854), İbn Kesîr (ö.744/1373), el-Kurtubî (ö.671/1273), Mukatil b. Suleymân (ö.150/767), el-Beydâvî ve İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) araştırmaları takip etmektedir.³² Bununla birlikte tezler içerisinde Zemahşerî şerh ve hâşiyeleri konusundaki çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada listelenen makalelerin [ve tebliğ & ansiklopedi maddeleri] temel alanları Tefsir, Kelam, Arap Dili ve Tasavvuf'tur. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak Zemahşerî'nin tefsirinin, eserlerinin ve *el-Keşşâf* şerhlerinin incelenmesi üzerine odaklanmaktadır. Zemahşerî araştırmaları içerisinde sadece İngilizceden yapılan tercüme olduğu görülmektedir. Bu tercüme Lutpi İbrahim ve Sahiron Syamsuddin'in çalışmalarından yapılmıştır ve sayıları dördttür.

Bu bağlamda Türkiye'de ve Batı'da yayınlanan iki farklı İslam ansiklopedisindeki Zemahşerî maddelerini değerlendirmek istiyoruz. Kronolojik olarak daha önce yayınlanan madde *The Encyclopaedia of Islam*'da C.H.M. Versteegh tarafından hazırlanmıştır. Zemahşerî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri, Şu'ubiyye ve eserleri maddenin temel yapısını oluşturmaktadır.³³ TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nin (DİA) Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu tarafından hazırlanan Zemahşerî maddesinin içeriğini müfessirin hayatı, hocaları, öğrencileri, Mu'tezile mezhebi, tefsiri (*el-Keşşâf*), eserleri ve hakkında yapılan çalışmalar teşkil etmektedir.³⁴

The Encyclopaedia of Islam'da Zemahşerî dil ve gramer ekseninde sunulmuştur. Bir müfessirden ziyade dilci olarak Zemahşerî ve gramere ilişkin çalışmaları maddede ele alınmıştır. Ansiklopedinin ek cildinde

³² Krş. Esra Gözeler, "İlâhiyat Fakültelerinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", *Türkiye Bilimler Derlemeler Dergisi*, 2/1 (2009): 91-103; Ömer Kara, "Türkiye'de Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkr ve diğ. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010): 607-636; Faruk Tuncer, "Tefsir Üzerine Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/26 (2012): 162; Mehmet Kara, "Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Araştırmaları (1960-1971)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.

³³ C.H.M. Versteegh, "Al-Zamakhshari", *The Encyclopaedia of Islam (EI)*, XI, 432-434.

³⁴ Mustafa Öztürk – Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, 235-238.

(*Supplement*) Wilferd Madelung tarafından hazırlanan “Al-Zamakhsharî” maddesi bu beklentilere bir cevap sunabilir. Zira maddede Tefsir (*el-Keşşâf*), Kelam (*el-Minhâj*), Hadis (*el-Fâ’ik*) ve Edeb (*el-Mustaksâ*) alanlarındaki eserleri özelinde temel bilgiler verilmiştir.³⁵ TDV *İslâm Ansiklopedisi*’nin Zemahşerî maddesi ise özellikle tefsiri ve eserlerine, hakkında yapılan çalışmalara dair daha sistematik ve ayrıntılı bilgiler içermektedir. Diğer taraftan *The Encyclopaedia of Islam* Zemahşerî araştırmaları hakkında bilgi sunmaz. Dikkat çeken diğer bir nokta *The Encyclopaedia of Islam* Zemahşerî üzerine ek madde ile birlikte, sadece iki maddeye sahiptir. TDV *İslâm Ansiklopedisi*’de ise Zemahşerî ve eserleri üzerine yedi farklı madde yer alır.³⁶

Batı’da Zemahşerî araştırmalarının tarihi XVIII. yüzyıla başlatılabilir. Edebî metinlerden oluşan *Nevâbiğu’l-Kelîm* adlı eser 1772 yılında Hendricus Albertus Schultens tarafından, Latince tercümesiyle, neşredilmiştir.³⁷ *Atvâku’z-Zeheb* XIX. yüzyılda batılı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu eserin Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888), Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856), Gustav Weil (1808-1889) ve C. Barbier de Meyrand tarafından Almanca ve Fransızca tercümeleriyle birlikte yayınlanmış nüshaları mevcuttur.³⁸ XIX. yüzyılda *el-Mufassal* oryantalistlerin neşrettiği eserlerden biridir. Bu yüzyılda Kur’an’ın *el-Keşşâf* tefsiri ile birlikte bir nüshası neşredilmiştir.³⁹ Bu noktada XVIII ve XIX. yüzyılda batılı araştırmacıların Zemahşerî çalışmalarının ve neşirlerinin ilgisinin ‘dil ve edebî metinler’ üzerine olduğunu söylemek mümkündür. *El-Keşşâf* batılı araştırmacıların ilgisini ağırlıklı olarak 20. yüzyılda çekmiştir. Lutpi İbrahim’in yayınlanmamış doktora tezinden üretilen makaleleri⁴⁰ ‘akıl ve vahiy ilişkisi,’ ‘ilahi adalet,’ ‘ihbat ve tekfir,’ ‘melekler,’ ‘şefaat,’ ‘büyük günah,’ ‘Allah’ın sıfatları’ gibi kelâmî konular çerçevesinde Zemahşerî ve el-Beydâvî’nin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi üzerine odaklanmıştır. XX. ve XXI. yüzyıllarda Kelâm disiplini çerçevesinde Batı’da Wilferd

³⁵ Wilferd Madelung, “Al-Zamakhsharî”, *The Encyclopaedia of Islam* (EI), XII Suppl., 840-841.

³⁶ Nuri Yüce, “Aksa’l-Ereb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), II, 289-290; Hulusi Kılıç, “Esâsü’l-Belâga”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XI, 357; Selman Başaran, “el-Fâik fi Garîbi’l-Hadis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XII, 102; Ali Özek, “el-Keşşâf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XXV, 329-330; Mehmet Sami Benli, “el-Mufassal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XXX, 368-369; Nuri Yüce, “Mukaddimetü’l-Edeb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XXXI, 120-121; Mustafa Öztürk – Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XLIV, 235-238.

³⁷ Mustafa Öztürk – Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XLIV, 237.

³⁸ Öztürk – Mertoğlu, “Zemahşerî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XLIV, 238; Türkiye’de *Etvâku’z-Zeheb* üzerine Tefsir alanında bir doktora tezi yapılmıştır. Bkz. Hacı Çiçek, “Zemahşerî ve *Atvâqu’z-Zeheb fi’l-Mewa’iz we’l-Hutab* Adlı Eseri”, doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 2013.

³⁹ *The Qoran: with the Commentary of the Imam Aboo al-Qasim Mahmood bin ‘Omar al-Zamakhshari*, entitled *The Kashshaf ‘an Haqaiq al-Tanzil*, ed. W. Nassau Lees and Mawlawis Khadim Hosain and Abd al-Hayî (Calcutta: W.N. Lees, 1856).

⁴⁰ Lane, *A Traditional Mu’tazilite Qur’ân Commentary*, s.238.

Madelung ve Sabine Schmidtke'nin Mutezile mezhebi konusundaki çalışmaları, Zemahşerî araştırmalarına farklı bir aşama oluşturmaktadır.

Yakın dönemde Batı'da Zemahşerî ve *el-Keşşâf* üzerine en ayrıntılı çalışma Andrew Lane tarafından gerçekleştirilmiştir. *A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*⁴¹ başlıklı çalışması 2003 yılında tamamlanan doktora tezidir. Bu çalışmadaki temel tartışma *el-Keşşâf*'in Mu'tezilî bir tefsir olmadığına ilişkin bir çerçevedir. Lane'in tezinden on yıl sonra bu tartışmayı Kifayat Ullah doktora tezinin konusuna taşımaktadır. Ullah *Al-Kashshâf: Al-Zamakhshari's (d.538/114) Mu'tazilite Exegesis of the Qur'an* başlıklı çalışmasında Lane'in 'Zemahşerî'nin Mu'tezilî tefsirinden dolayı tanınmış olmasına rağmen aslında tefsirinin bu ekolü temsil etmediği' şeklindeki temel tezini aktarmaktadır. Bu bağlamda Ullah kendi tezinin Mu'tezilî gelenek içerisinde Zemahşerî'nin Kur'an tefsirine odaklandığını ifade etmekte ve sadece ed-Duhân ve el-Kamer surelerinin tefsirlerine dayanarak *el-Keşşâf*'in Mu'tezilî bir tefsir olmadığı sonucuna varan Lane'in, bu tezinin doğru olmadığını tartışmaktadır.⁴² Böylece *el-Keşşâf* üzerine Batı'da yapılan bu çalışmalar, Tefsir tarihi değerlendirmeleri/yaklaşımları açısından iki farklı sonuca ulaşmaktadır.

Bu değerlendirmeler daha genel bağlamda şu soruları zihinlere taşımaktadır: Bir Tefsir çalışmasının temel eksenini nedir? Ya da bir araştırmayı Tefsir çalışması yapan nedir? Tefsir araştırmasının konusunun ve ekseninin sınırlarını belirlemek nasıl mümkündür? Herhangi bir çalışma konuyla ilgili kendinden önceki araştırmaların neresinde durmaktadır? Bu ve benzeri sorular bugün örneğin Tefsir alanında belirlenecek bir tez konusunun başlangıç süreçlerini teşkil etmektedir. Bu soruya verilebilecek ilk cevap bir Tefsir araştırmasının, klasik Tefsir tanımıyla olan yöntemsel bağı çerçevesinde bir zemin oluşturması olacaktır. Bu bağlamda da Kur'an'ın nüzul tarihi, Sahâbe ve Tâbiûn dönemi tefsir yaklaşımları, Tefsir araştırmalarının eksenini ve yöntemini belirlemektedir. Daha ayrıntılı alt başlıkları ele alarak tarih ve literatür içerisinde dikey bir düzlemde yapılacak çalışmalar, Tefsir araştırmalarındaki tekrarları ve yöntemsel sorunları gidermek konusunda katkı sağlayabilir.

⁴¹ Kitap ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Karen Bauer, "A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: *The Kashshâf* of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144). By Andrew Lane. Texts and Studies in the Qur'an, vol. 2. Leiden: BRILL, 2006. Pp. xxiv + 418", *Journal of the American Oriental Society*, 126/3 (2006): 435-437; Bruce Fudge, "A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: *The Kashshaf* of Jar Allah al-Zamakhshari", *Journal of Qur'anic Studies*, 8/2 (2006): 131-134; Suleiman A. Mourad, "Andrew J. Lane, A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: *The Kashshâf* of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144) (Texts and Studies on the Qur'an 2). Brill, Leiden and Boston 2006. Pp. xxiv + 424", *Journal of Semitic Studies*, 52 (2007): 409-411; Yashab Tur, "Andrew J. Lane: A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: *The Kashshâf* of Jâr Allâh al-Zamakhsharî, Leiden - Boston: Brill 2006, xxiii+418 pp.", *Islam & Science* 5/1 (2007): 73-74.

⁴² Kifayat Ullah, "*Al-Kashshâf: Al-Zamakhshari's (d.538/114) Mu'tazilite Exegesis of the Qur'an*", doktora tezi, Georgetown University, 2013, s.14.

Kaynakça

- Başaran, Selman, "el-Fâik fi Garbî'l-Hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, 102.
- Bauer, Karen, "A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary: *The Kashshâf* of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144). By Andrew Lane. Texts and Studies in the Qur'an, vol. 2. Leiden: BRILL, 2006. Pp. xxiv + 418", *Journal of the American Oriental Society*, 126/3 (2006): 435-437,
- Benli, Mehmet Sami, "el-Mufassal", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, 368-369.
- Çiçek, Hacı, "Zemahşeri ve *Atwaqu'z-Zeheb fi'l-Mewa'iz we'l-Hutab* Adlı Eseri", doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Fudge, Bruce, "A Traditional Muctazilite Qur'an Commentary: *The Kashshaf* of Jar Allah al-Zamakhshari", *Journal of Qur'anic Studies*, 8/2 (2006): 131-134.
- Gözeler, Esra, "İlâhiyat Fakültelerinde Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", *Türkiye Bilimler Derlemeler Dergisi*, 2/1 (2009): 91-103.
- Kara, Mehmet "Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Araştırmaları (1960-1971)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Kara, Ömer, "Türkiye'de Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçır ve diğ., İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010, 607-636.
- Kaya, Mesut, "El-Keşşâf'ta Gizli İ'tizâl: ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56/1 (2015): 107-135.
- Kılıç, Hulusi, "Esâsü'l-Belâga", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, 357.
- Lane, Andrew, "Al-Zamakhsharî (d. 538/1144) and his Qur'ân Commentary *al-Kashshâf*: A Late Mu'tazilite Scholar at Work", doktora tezi, University of Toronto, 2003.
- Lane, Andrew, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d.538/1144)*, Leiden: Brill, 2006.
- Madelung, Wilferd, "Al-Zamakhsharî", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition, 2004), XII *Suppl.*, 840-841.

- Mourad, Suleiman A., "Andrew J. Lane, A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: *The Kashshāf* of Jār Allāh al-Zamakhsharī (d. 538/1144) (Texts and Studies on the Qur'an 2). Brill, Leiden and Boston 2006. Pp. xxiv + 424", *Journal of Semitic Studies*, 52 (2007): 409-411
- Özek, Ali, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 329-330.
- Öztürk, Mustafa – Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIV, 235-238.
- Rizzi, Massimo, "Marracci Rilegge al-Zamakhsharī: Le Citazioni del Tafsīr *al-Kassāf* All'interno della Traduzione Coranica Alcorani Textus Universus", lisans tezi, Roma: Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica, 2006.
- Saleh, Walid A., "The Gloss as Intellectual History: The *Hāshiyahs* on *al-Kashshāf*", *Oriens* 41/3-4 (2013): 219-220
- The Quran: with the Commentary of the Imam Aboo al-Qasim Mahmood bin 'Omar al-Zamakhshari*, entitled *The Kashshaf 'an Haqaiq al-Tanzil*, ed. W. Nassau Lees and Mawlawis Khadim Hosain and Abd al-Hayi, Calcutta: W.N. Lees, 1856.
- Tuncer, Faruk, "Tefsir Üzerine Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/26 (2012): 149-177.
- Tur, Yashab, "Andrew J. Lane: A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary: *The Kashshāf* of Jār Allāh al-Zamakhsharī, Leiden - Boston: Brill 2006, xxiii+418 pp.", *Islam & Science* 5/1 (2007): 73-74.
- Ullah, Kifayat, "*Al-Kashshāf*: Al-Zamakhsharī's (d.538/114) Mu'tezilite Exegesis of the Qur'an", doktora tezi, Georgetown University, 2013.
- Versteegh, C.H.M., "Al-Zamakhsharī", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition, 2002), XI, 432-434.
- Yüce, Nuri, "Aksa'l-Ereb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 289-290.
- Yüce, Nuri, "Mukaddimetü'l-Edeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 120-121.
- Ankara Üniversitesi (E-Kaynaklar),
<http://kutuphane.ankara.edu.tr/?page_id=93> (erişim: 09 Eylül 2015).

- Ebrary Academic Complete E-kitap Veritabanı,
<<http://site.ebrary.com/lib/ankarauniv/home.action>> (erişim: 17 Eylül 2015).
- EBSCOhost, <http://kutuphane.ankara.edu.tr/?page_id=792> (erişim: 17 Eylül 2015).
- Harvard University Library Catalog, <<http://hollisclassic.harvard.edu/>> (erişim: 09 Eylül 2015).
- İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) İlahiyat Fakülteleri Tezler Veritabanı,
<<http://ktp.isam.org.tr?url=tezilh/findrecords.php>> (erişim: 07 Eylül 2015).
- İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) İlahiyat Makaleler Veritabanı,
<<http://ktp.isam.org.tr?url=makaleilh/findrecords.php>> (erişim: 07 Eylül 2015).
- İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphane Kataloğu,
<<http://ktp.isam.org.tr/>> (erişim: 07 Eylül 2015).
- JSTOR Art & Science I –II-III Collections, <<http://www.jstor.org/>> (erişim: 17 Eylül 2015).
- Oxford University Library, SOAS (School of Oriental and African Studies) Library, <<http://www.soas.ac.uk/library/>> (erişim: 14 Eylül 2015).
- Pontificio Istituto di Studi Arabi e d’Islamistica (PISAI) Library Catalog,
<<http://www.pisai.it/biblioteca/la-biblioteca/>> (erişim: 09 Eylül 2015).
- ProQuest Dissertations and Theses Global,
<<http://search.proquest.com/pqdtglobal/index?accountid=8319>> (erişim: 17 Eylül 2015).
- Staatsbibliothek zu Berlin, <<http://staatsbibliothek-berlin.de/>> (erişim: 14 Eylül 2015).
- The Database of Arabic Literature in Western Research (DAL),
<<http://www.oxlit.co.uk/>> (erişim: 14 Eylül 2015).